**PANORAMA
SOCIOLINGÜÍSTICO DE
GALICIA NA IDADE MODERNA.
O IDIOMA GALEGO DURANTE
OS SÉCULOS XVI, XVII E XVIII**

Henrique Monteagudo

Instituto da Lingua Galega,

Universidade de Santiago de Compostela

DOI: 10.17075/cbfc.2020.002

Como é sabido, nos últimos séculos da Idade Media produciuse unha emerxencia do romance galego forte de abondo como para que se configurase un concepto máis ou menos nebuloso da individualidade dun “romance galego” distinto a outros, e para que esta variedade quedase asociado a un estereotipo de identidade galega. Non obstante, a tradición escrita e literaria en galego medieval non foi tan sólida como para resistir os embates dunha tradición rival, que se ergueu cun enorme poder absorbente xa desde a segunda metade do século XIV e que atinxiu o seu cénit nas centurias seguintes. Referímonos, claro está, ao castelán. O romance de Castela atopou desde o século XIII un sólido apoio como linguaxe administrativa e literaria por parte da corte rexia e das cortes nobiliarias do centro da península, de maneira que na seguinte centuria xa se atopaba en plena expansión non só no sur senón tamén a leste (Aragón) e oeste (León). Durante o século XV a hexemonía do castelán afíanzase ata o punto de que a finais do mesmo acaba suplantando o galego como lingua literaria e instrumental, do notariado e de distintas institucións (concellos, gremios, cabidos, mosteiros, igrexas...), e mesmo compite como lingua literaria co catalán no Levante e co portugués no Solpor. Baixo a presión combinada da corte real, que sateliza o groso da aristocracia galega, do novo aparato de Estado implantado en Galicia desde os Reis Católicos e da dependencia cada vez máis estreita da Igrexa galega respecto de Castela, contra a metade do século XVI o galego era xa unha lingua case completamente ágrafa (Monteagudo 2017a: 127-135).

De aí o uso da etiqueta *Séculos escuros* para ese período, unha denominación consagrada na historiografía lingüística e literaria galega das últimas décadas (Monteagudo 2016). O termo remite ao confinamento do uso do galego á oralidade privada e aos ámbitos informais, coa perda do seu emprego escrito en xeral e do seu cultivo literario en particular, o abandono do seu uso e da transmisión interxeracional por parte dos sectores sociais privilexiados, a súa progresiva

*des-elaboración e obsolescencia*¹, co conseguinte desprestixio social e cultural; en definitiva, á súa dialectalización, como consecuencia do seu desprazamento polo castelán e a imposición deste como idioma do ámbito público e formal, da cultura escrita, da administración e das camadas sociais superiores. Coutado o seu pulo como lingua escrita xusto ás portas do Renacemento, o galego non só se viu privado de experimentar a vivificación que as novas correntes insuflaron ao castelán e ao portugués, senón que perdeu a oportunidade de difundirse a través dun medio de comunicación poderosísimo, a imprenta, do cal si se aproveitou sobexamente o seu competidor, o idioma do Estado. A copia impresa por medios mecánicos, comparada coa lenta, limitada e custosa reprodución dos escritos a través do traslado manual, non só supuxo unha revolución no que atinxiu á capacidade de difusión das linguas ascendentes da Europa nos séculos xvi a xviii, que grazas a aquela rivalizaron abertamente co latín, senón que impuxo unha inédita disciplina scriptolingüística a idiomas ata entón carentes de codificación e mesmo dunha mínima fixación (Eisenstein 1983, Baggioni 1997: 73-199).

No século xvi prodúcese outra novidade que terá consecuencias de toda orde: a Reforma protestante e a subsecuente Contrarreforma (Lörinczi Angioni 1981, Saavedra 2018). Se a reorganización da igrexa polos Reis Católicos supuxo a absorción ou o práctico sometemento da maior parte das institucións eclesiásticas galegas a centros de poder radicados en Castela —desde o alto clero catedralicio ata as distintas ordes monásticas—, e xogou así a favor da imposición do castelán en Galicia, pola contra, a fidelidade ao Papa de Roma e á ortodoxia católica favoreceu o mantemento do galego como lingua popular. Nos dominios lingüísticos en que se impuxo a Reforma, coma o alemán, a variedade adoptada nos ritos, na predicación e mais nos textos sagrados, os escritos polémicos e os tratados devocionais —traducidos ao idioma vulgar ou escritos directamente neste e amplamente difundidos pola imprenta—, varreu co seu prestixio outras variedades cultas con diferentes bases dialectais. Na Europa protestante, os intensos esforzos de alfabetización popular favoreceron a difusión desa nova variedade e contribuíron ao retroceso dos idiomas vernáculos. Pola contra, nas áreas en que se mantivo a hexemonía católica, coma Italia, os falares locais retiveron toda a súa vitalidade

¹ Co termo *des-elaboración* referímonos á perda de formas lingüísticas correspondentes ás funcións altas que o galego viñera exercendo nos séculos tardo-medievais, mentres que con *obsolescencia* referímonos á desactivación dos mecanismos de renovación do idioma para a súa constante actualización.

fronte ao idioma “común”, pois Roma impulsou unha política lingüística oposta á vulgarización dos textos e dos ritos preconizada polos protestantes, e isto pexou en certa medida a expansión das linguas “de Estado” ascendentes coma o toscano ou o castelán. Por acaso, a primeira tradución completa da Biblia a este idioma que circulou legalmente en España imprentouse contra os finais do século XVIII. Deste xeito, a política lingüística da Igrexa católica facilitou, mesmo que fose pola pasiva e indirectamente, o mantemento dos idiomas vernáculos coma o galego. Non obstante, a partir do Concilio de Trento (1545-1563) e da consecuente Contrarreforma, o castelán foi promovido como lingua da catequese, a predicación e o rezo (Baggioni 1997: 106-111) e tamén como lingua de formación do clero (Maure Rivas 1996).

En definitiva, o galego resistiu como lingua falada polo conxunto do pobo, pero seguiu perdendo oportunidades históricas para actualizarse e arrequeñarse: Renacemento e Humanismo, no século XVI, Contrarreforma e Barroco nos séculos XVI e XVII, Ilustración e Racionalismo, no século XVIII.

Tocante ao último período citado, constitúe un lugar común atribuír ao movemento ilustrado puntos de vista abstractos e universalistas, incompatibles coa preocupación polas realidades locais (Pensado 1989). Esta é unha visión caricaturesca. O certo é que no século XVIII se produce a derogación do predominio do latín na alta cultura polo auxe do francés e en menor medida doutras linguas “vulgares”, nas que se expresan a filosofía, os novos saberes emerxentes (como a economía) e o pensamento científico (Réau 1961). Pero, por outra banda en boa parte da Europa ilustrada abrolla o interese polas falas non cultivadas e pónense os alicerces para a futura dialectoloxía (Aarsleff 1975). Neste caso, Galicia non só non é unha excepción, senón que constitúe un exemplo punteiro, sobre todo grazas á obra de Martín Sarmiento (Monteagudo 2002c). Sarmiento comezou a preguntarse polo seu idioma infantil ao principio impelido por motivacións eruditas, pero os seus estudos sobre o galego, as reflexións lingüísticas que desenvolveu e as propostas que tivo a ousadía de bosquejar (aínda que non de publicar en vida) significaron unha primeira chamada de atención e sentaron as bases para o xurdimento dunha nova consciencia lingüística que só comezaría a abrollar moitas décadas despois da súa morte.

Non por casualidade, a nova visión do idioma galego que acorda con Martín Sarmiento coincide cos primeiros pasos dun proceso que só se encarreiraría con

decisión no século XIX. En efecto, a nova dinastía dos Borbóns que sucedeu os Austrias a comezos do século XVIII puxo en marcha un proceso de centralización do Estado que procuraba reforzar a autoridade real tanto fronte aos poderes locais tradicionais coma fronte á Igrexa. Xa na segunda metade da centuria, Carlos III expulsa os xesuítas e promove a reforma da educación, a través da cal pretende reforzar o papel do castelán tanto respecto dos distintos idiomas de España coma do latín. A pesar disto, esta lingua conservou —ao menos en teoría— a preeminencia na Universidade ata a metade do século XIX, ademais do monopolio do culto e da alta cultura eclesiástica ata o Concilio Vaticano II, a finais do segundo terzo do século XX.

En Galicia faltou unha corte real que marcasse a pauta, algo que si existiu en Portugal. Aquí, a emerxencia do romance non cesou de gañar pulo, pero a partir dos finais do século XIV impónse unha orientación diverxente ao galego, cos centros políticos e culturais situados no centro-sur do país (Coimbra, Lisboa, Évora). A comezos do século XVII o letrado e gramático portugués Duarte Nunes de Leão estampaba na súa obra *Origem da Língua Portuguesa* (1606) a que podemos considerar simbólica declaración de independencia do portugués con respecto ao galego. Tratando da fragmentación da primitiva unidade lingüística peninsular, Leão refírese ás circunstancias que deron orixe ao catalán, que, topicamente, atribúe á influencia francesa, de xeito que

se apartou lhes ficou notauel differença entre ella & a lingua de Castella, & das de Galliza & Portugal, as quaes ambas eraõ antigamente quasi hũa mesma, nas palauras & nos diphtongos & pronunciação que as outras partes de Hespanha não tem. Da qual lingua Gallega a Portuguesa se auentajou tanto, quãto na copia & na elegãcia della vemos. O que se causou por em Portugal hauer Reis & corte que he a officina onde os vocabulos se forjaõ & pulem, & donde manãõ pera os outros homẽs, o que nunca houue em Galliza (Nunez de Lião 1606: 32).

Por outra banda, para entender a subalternidade do galego con respecto ao castelán desde os finais da Idade Media cómpre ter en conta que as concepcións sobre a linguaxe e a variación lingüística —nomeadamente, sobre a xerarquización, a historia e as relacións entre as distintas variedades hispanorrománicas— foron evolucionando ao longo dos séculos. En particular, é fundamental sermos conscientes de que as distintas linguas hoxe recoñecidas —algunhas como o ga-

lego non sen polémicas e reticencias—non existiron como tales desde a orixe, senón que se foron individualizando a través dun longo e complexo proceso histórico. Abonde lembrar neste sentido a prevalencia do latín como lingua escrita e de cultura, exclusiva ou totalmente dominante ata o século xv, e sufrindo a competencia dos idiomas *vulgares* aínda nos séculos xvi a xviii, pero sen perder o seu prestixio e o seu carácter de lingua da Igrexa, da alta cultura, incluso a científica, e da comunicación internacional (Blair 1996, Burke 2004 e Pantin 1996).

Imaxe 1. Arbre généalogique des langues mortes et vivantes

Na consciencia lingüística do século XVI a polarización entre o latín e os *vulgares* era determinante e deixaba nun segundo plano os contrastes entre estes. O centro do vello paradigma histórico-lingüístico repousaba nas nocións de *corrupción* e *mestura*: a corrupción das linguas era fomentada pola mestura dunhas con outras, de maneira que as novas linguas nacían por corrupción das vellas e mediante a mestura entre elas. Trátase dunha concepción radicalmente oposta á

contemporánea, elaborada polo paradigma da lingüística histórico-comparativa do século XIX, que rexeita a noción de corrupción e a substitúe pola idea de *evolución*. A evolución é un proceso que conduce á proliferación de linguas, e esta xérase por diversificación e non por mestura. A nova concepción exprésase graficamente nas diferentes árbores xenealóxicas que se debuxan segundo as respectivas concepcións (véxase imaxes): nas alto-modernas, as polas conflúen unhas con outras para xerar novas linguas; en canto que nas contemporáneas se mostra que o indoeuropeo se dividiu nunha serie de linguas, entre as cales o latín, que pola súa vez se fragmentou e deu lugar ás distintas linguas romances (Auroux 1988).

Imaxe 2. The Indo-European and Uralic language families

No vello paradigma, plenamente vixente nos séculos xvi a xviii, non aparecía claro que o galego e o portugués descenderan do latín por unha vía independente do castelán. Isto dificultaba o seu recoñecemento como linguas e abría paso á crenza de que o primeiro era un dialecto —mellor dito, unha especie de variedade corrompida— do último, ou ben do español antigo; mentres que o segundo

era contemplado como unha mestura de castelán e francés (Monteagudo 2017a: 168-180). Un exemplo servirá de ilustración e resumo do que acabamos de dicir. Juan de Mariana aseguraba na súa *Historia General de España* (1601), unha obra canónica, de referencia obrigada na historiografía española ata o século XIX:

Todos los Españoles tienen en este tiempo y usan de una lengua común, que llamamos *Castellana*, compuesta de avenida de muchas lenguas, en particular de la latina corrupta, de que es argumento el nombre que tiene, porque también se llama *Romance* [...] Los Portugueses tienen su particular lengua, mezclada de francesa y castellana (Mariana 1839, I, 16).

Téñase en conta que na expresión “todos los españoles”, Mariana inclúe explicitamente os portugueses, valencianos, cataláns e *vizcaínos* (vascos). E isto lémbra-nos que Galicia formaba parte dun imperio dinástico, cun territorio descontinuo non só porque os océanos se interpuñan entre a península ibérica e os dominios ultramaríños da Coroa, senón porque os Austrias hispanos detiñan importantes posesións ciscadas por Europa adiante, desde os Países Baixos ao Sur de Italia. Como nos inicios do século XVII sinalaron, entre outros, Duarte Nunes de Leão e Gregorio López Madera, ao largo do Imperio español o castelán funcionaba como lingua burocrática e por tanto era coñecido e empregado por moitos funcionarios dos devanditos territorios: “A causa da lingua Castelhana se estender per algúas provincias e haver nellas muitos que a saibão entender e fallar não he por a bondade da lingua (que nos não lhe negamos), mas por a necessidade que della tem aquellas gentes que della usaõ” (*Origem da Lingoa Portuguesa*, 1606; *apud* Monteagudo 2017a: 191-192). A hexemonía do castelán foi especialmente poderosa e efectiva na península ibérica, sobre os territorios e poboacións contiguos a Castela, como sinala López Madera: “Dentro de España lo que se les da hoy al vulgo de Cataluña o Portugal respeto de Castilla, que es la cabeça, y a donde acuden todos los que tienen pretensiones; y assi procuran saber el castellano, escribir en el y hablarle con la mayor propiedad que pueden” (*Excelencias de la monarquía y reyno de España*, 1625; *apud* Monteagudo 2017a: 176-177). E, naturalmente, esta hexemonía do castelán en Galicia tivo un impacto sociolingüístico moi forte, dado que a efectos políticos e administrativos o Reino de Galicia estaba integrado no núcleo do Reino de Castela e practicamente carecía de autonomía (Saavedra 2016, Saavedra Vázquez 2016),

mentres que as súas elites adoptaron o castelán como lingua escrita e de relación e tamén se foron tamén castelanizando nos usos orais.

Isto non significa que existise unha política sistemática e sostida de imposición do castelán en todo o Imperio, e concretamente en Galicia. A posición privilexiada do castelán na Galicia alto-moderna non pode explicarse só tendo en conta os aspectos políticos, e menos aínda como unha consecuencia mecánica da súa imposición por parte do Estado. Por caso, o castelán introduciuse como lingua literaria en Portugal moito antes da unión dinástica do período filipino (1580-1640) (Vásquez Cuesta 1988 e Monteagudo 2017a: 180-96). Sen dúbida, o prestixio cultural da lingua de Castela algo tivo que ver neses procesos. Non obstante, non é lícito ignorar o papel que tiveron na súa imposición as institucións do Estado e, no caso de Galicia, a Igrexa. Á derradeira, cómpre non esquecer que na noción de *hexemonía* van inextricablemente asociados os factores políticos (o poder e a forza) e os factores culturais (o prestixio e o asentimento): o *prestixio* do castelán dificilmente se pode explicar sen levar conta do apoio consistente e continuado que recibiu, tanto como lingua literaria e culta canto lingua da administración e das solemnidades cívicas, por parte da Monarquía, das institucións do Estado e dos grupos sociais dominantes do Antigo Réxime.

1. DA TRIGLOSLIA Á DIGLOSLIA, DA DIGLOSLIA FUNCIONAL Á DIGLOSLIA SOCIAL

Ao longo dos séculos XVI a XVIII, a configuración sociolingüística de Galicia era triglósica²: o latín ocupaba a posición máis elevada na xerarquía diglósica, o castelán a intermedia e o galego a inferior. Vexamos:

1. No aspecto funcional, o latín monopolizaba unha parte dos dominios de uso e das funcións comunicativas altas (ámbitos relacionados coa relixión, a igrexa, a liturxia e a alta cultura internacional en eidos como a teoloxía, a filosofía e as incipientes ciencias naturais), outra parte destes era ocupados polo castelán (dominios de uso e funcións comunicativas relacionadas co

² Nótese que o termo *triglosia* xoga cun malentendido canto á significación de *diglosia*. O prefixo *di-* neste último termo non significa ‘dous’, senón ‘división’. Por tanto, sería máis correcto falar de *bi-diglosia* (diglosia entre dúas linguas ou variedades) ou *tri-diglosia* (diglosia entre tres linguas ou variedades), ou ben, neste último caso, de *macro-diglosia*.

poder político, a comunicación pública e formal, a escrita instrumental e as literaturas proto-nacionais emerxentes), de todos os cales o galego ficou excluído. Importantísimas novidades tecnolóxicas que afectaban á divulgación e prestixio dos idiomas (como a imprenta) foron sistematicamente monopolizadas polo latín e o castelán e vetadas para o galego (ou só alcanzables con atraso e en condicións de precariedade).

2. En termos de cultivo, o latín era a lingua culta por excelencia, dotada de manuais, gramáticas, dicionarios e tratados retóricos, mediante os cales era estudado e aprendido pola elite académica e o clero. Por outra banda, co paso do tempo o castelán ampliaba o seu rango funcional e ía sendo exercitado en xéneros de discurso / tipos de texto novos, ao mesmo tempo ía dotándose dunha doutrina gramatical e filolóxica e mais dos recursos lingüísticos necesarios, en boa parte tomados, a partir do Renacemento, do latín e o grego, mais tamén do italiano, o francés, o inglés... Simultaneamente, íase fixando e unha variedade culta e diversificada, que era obxecto de elaboración, codificación e difusión: cartillas de alfabetización, manuais de aprendizaxe, ortografías, dicionarios, gramáticas, tratados estilísticos e estudos metalingüísticos... O galego carecía de todo isto. En consecuencia, o castelán experimentou un proceso de estandarización, ao que se asociou a súa focalización na consciencia lingüística, o seu recoñecemento como lingua. Pola contra, o galego viviu nun estadio de borrosidade, sen verse plenamente recoñecido como lingua.
3. En termos de prestixio, o latín reinaba sen contestación, na compañía das outras linguas sabias —o grego e o hebreo—, mentres que o castelán se foi asociando a factores nobilitantes e dignificadores (lingua do poder, dos individuos e grupos sociais privilexiados, dotada dunha rica e brillante tradición literaria) e mais a unha identidade colectiva prestixiosa (a castelá/española), mentres que o galego se asociaba cada vez con máis forza a factores degradantes (lingua sen poder, dos grupos sociais inferiores, sen literatura) e quedaba vencellado a unha identidade colectiva subalterna e desprestixiada. De aí a progresiva perda de lealdade cara a esta lingua e a construción e a asunción dunha identidade negativa para os galegos (estigmatización), que contrastaba co orgullo dos castelán-falantes e a súa identidade positiva, con tendencia a unha ideoloxía de supremacismo étnico e lingüístico.

Xa que logo, a diglosia latín / vulgar era de tipo basicamente funcional: en principio, o latín tiña reservados unha serie de dominios de uso, xéneros de discurso e tipos de texto (moitos dos cales, co paso do tempo, foron invadidos e finalmente ocupados polo *vulgar* emerxente), o castelán ocupaba outros (pero foron expandíndose cara arriba e cara abaixo), e o galego vía limitado o seu uso á oralidade informal. A diferenza crucial entre a relación xerárquica {*latín* versus *vulgar* (castelán e galego)} e a relación xerárquica {*castelán* versus *galego*} radicaba en que o latín carecía de falantes nativos, de usos informais e de transmisión familiar interxeracional, mentres que o castelán si posuía estes tres trazos. Como consecuencia, o latín pexaba o status, o prestixio e o desenvolvemento funcional dos vulgares, pero non a súa vitalidade; mentres que o castelán si que ameazaba a vitalidade do galego: non existían condicións para que a diglosia co latín favorecese un proceso de substitución lingüística, ao contrario do que acontecía no caso da diglosia castelán / galego.

Deste xeito, perdido o seu uso escrito a comezos do século XVI e desprazado polo castelán como lingua de cultura en Galicia a carón do latín, o galego iniciou un proceso de dialectalización con respecto ao idioma dominante que se foi agravando ao longo dos séculos XVI co XIX. En termos de Heinz Kloss (1986), o galego converteuse nun *dialecto externo* (en relación co diasistema de orixe, do que tamén forma parte o portugués) cun *teito heteroxenético* (o castelán). Así, a diglosia castelán / galego, en principio fundamentalmente funcional, acabou converténdose nunha diglosia tamén social, que alimentou un proceso de substitución lingüística, ben que ata o século XIX este foi lento e de difusión horizontal e selectiva (reducido ás camadas sociais máis favorecidas), non rápido e de difusión vertical e masiva, como acontece na idade contemporánea.

Inicialmente, as xerarquías máis elevadas da Igrexa e do Estado en Galicia foron copadas por foráneos, que traían canda eles o idioma do centro, de xeito que nos primeiros momentos (séculos XV-XVI) existían basicamente dous grupos sociolingüísticos en Galicia: o núcleo foráneo asimilador, monolingüe en castelán, e o conxunto da poboación do país, monolingüe en galego (Chacón Calvar 1978). Pero o sector monolingüe castelán-falante actuou como motor do proceso de substitución lingüística, atraendo cara ao castelán ás franxas sociais que procuran ascender socialmente a través da carreira burocrática. Así, o castelán foise pouco

ao pouco tornando a lingua habitual e familiar dos grupos sociais dominantes, adoptado como tal por sectores sociais autóctonos (núcleo autóctono bilingüe / diglósico asimilado por difusión horizontal e selectiva). En efecto, ao longo dos séculos XVI ao XVIII produciuse unha progresiva asimilación de sectores das clases altas galegas: por unha banda, unha selecta minoría intégrase na elite dominante no estado central (será o destino dos poucos magnates galegos que sobreviviron á peneira do século XV); por outra banda, sectores reducidos da nobreza media e da fidalguía cidadá van incorporándose ás elites dominantes en Galicia. Asemade, o galego foise vendo reducido aos grupos sociais subordinados, analfabetos e excluídos dos ámbitos de poder e de alta cultura. Xa que logo, ao final do período podemos distinguir tres sectores sociolingüísticos: o reduto monolingüe castelán-falante, empoleirado no cume do aparato estatal-ecclesiástico instalado en Galicia ao servizo da monarquía centralista; un sector autóctono bilingüe ou asimilado, constituído polos sectores que conseguen integrarse na elite dominante no Imperio ou en Galicia; e a maioría monolingüe galego-falante.

Todos os galegos aprendían a súa lingua na familia e usábana como idioma falado entre si, pero os poucos que adquirían primeiras letras facíano en castelán e a ínfima minoría que seguía carreira letrada cursábaa en latín. Xa que logo, os galegos máis cultos eran de necesidade, como mínimo, trilingües, é dicir, capaces de manexar tres idiomas (galego, castelán e latín), e de escribir dous deles (os dous últimos). Os que tiñan certa posición social debían ser bilingües (galego / castelán), aínda que só lerían e escribirían en castelán, mentres que o conxunto da poboación permanecía monolingüe en galego e na súa maior parte analfabeta. Nos principais núcleos urbanos tamén existía unha crecente minoría de orixe castelá, monolingüe, ou bilingüe nesa lingua e en latín; e tamén había outras minorías doutras linguas, de menos peso pero dignas de mención, sobre todo francófonas.

Na conciencia social, o castelán era a lingua e o galego un dialecto. Deste xeito, comezou un proceso de dialectalización propiamente lingüístico: o castelán interpúxose entre o galego e as demais linguas, filtrou as novidades léxicas, e como lingua pública e formal, interpúxose tamén entre os distintos falares locais galegos. O galego comezou un proceso de fragmentación, que apuntaba cara a unha progresiva perda da conciencia da súa unidade e lingüicidade, quedando as distintas falas illadas mutuamente entre si, e dependendo todas elas do castelán

como idioma de referencia (proceso que os occitanistas denominan *patoisización*). Non obstante, este proceso non chegou a consumarse, pois a comunidade lingüística galega conservou a noción de unidade do idioma, ben que nunha situación de dialectalización social e funcional e de subordinación socio-política e cultural. Por parte, sendo obvio que a evolución do galego durante este período se viu afectada pola diglosia e a conseguinte satelización da lingua en relación co castelán, así e todo, cómpre subliñar que a lingua falada mantivo unha dinámica propia, seguindo un camiño evolutivo de seu, non sempre condicionado pola presión da “lingua teito”.

2. O CULTIVO ESCRITO DO GALEGO

Durante os séculos XVI, XVII e XVIII a escrita en galego, fundamentalmente de carácter literario, foi ocasional e tivo, salvo contadas excepcións, unha difusión moi escasa: abundan os textos de circunstancias que ás veces só son comunicados nunha soa ocasión. De resto, na maior parte dos casos, as publicacións ou escritos en que aparece o galego adoitan ser bilingües (galego / castelán) ou plurilingües (galego / castelán / latín / portugués...), cando non decididamente híbridos. Atendendo só ás pezas máis importantes, esta produción pode clasificarse nos seguintes tipos:

1. Impresos de carácter literario
2. Manuscritos de carácter literario
3. Copias, textos sospeitosos, impostados, falsos e perdidos

Nos tres apartados seguintes daremos o pormenor dos textos, referíndonos ás pezas que xulgamos máis importantes, sen afán de exhaustividade. Alén das historias da lingua galega (nomeadamente, Mariño Paz 1998 e Monteagudo 2017a) e mais das indicacións bibliográficas particulares para cada texto (orientativas), as coleccións de referencia de textos galegos do período son as de Álvarez Blázquez (1959) (que tamén contén concisas noticias e útiles observacións) e Freixeiro Mato (1996). Pola súa banda, Mariño Paz (2012: 133-139, 165-170) ofrece unha posta ao día dos textos en galego do século XVIII. No espazo en rede do

proxecto *Gondomar. Corpus dixital de textos galegos da Idade Moderna* ofrécese a listaxe exhaustiva, transcripción e reprodución dixital dos orixinais dos textos en galego do período, establecida conforme os criterios que alí mesmo se especifican (Álvarez / González Seoane 2017).

3. USO DO GALEGO COMO LINGUA LITERARIA. IMPRESOS

No período considerado non se imprime ningún libro na lingua do país e os poucos textos en galego que van aos prelos aparecen en obras en que as pezas galegas aparecen entremedias de textos, moito máis numerosos, en castelán e / ou en latín. Como decontado mostraremos, trátase sempre de poemas breves (non hai exemplos de prosa) que se inclúen publicacións institucionais e conmemorativas, coa única excepción dos dous últimos autores da seguinte relación. A metade das obras foron impresas en Santiago de Compostela, pero no século XVIII son maioría as editadas en Madrid. A exigua relación de textos mostra ata que punto o galego se viu excluído durante o período da difusión impresa, que facilitaba unha difusión maior das obras.

- *Relacion de las Exequias que hizo la Real Audiencia del Reyno de Galicia á la Magestad de la Reyna D. Margarita de Austria*, Santiago, 1612. Trátase dunha obra trilingüe (latín / castelán / galego), en que significativamente predominan os textos en latín, e que contén dous sonetos en galego, de ton elevado, debidos a Joan Gomez Tonel e Pedro Vázquez de Neira. Talvez sexa o primeiro libro de índole fundamentalmente literaria que se imprimiu en Galicia, coa excepción da *Descripcion del Reyno de Galizia* en castelán, escrita polo Licenciado Bartolomé Segrario de Molina e impresa en Mondoñedo en 1547 (con varias edicións posteriores).
- *Fiestas Minervales y aclamacion perpetua de las Musas á la inmortal memoria de el Ilustrissimo y Excelentissimo Señor D. Alonso de Fonseca*, Santiago, 1697. Libro tamén trilingüe (aínda que maioritariamente en castelán), que acolle máis dun cento de poetas que presentaran composicións ao certame literario que organizou a Universidade de Santiago en honra do arcebispo Fonseca. Oito autores presentaron cadansúa composición ao segundo tema proposto, que debía ser tratado en vinte coplas en romance galego: Juan del Rio

Otero, Fabián Pardiñas Vilardefrancos, Joseph Guerrero Lasso de la Vega, Francisco Antonio del Valle, Juan Correa Mendoza y Sotomayor, José Gil Taboada, Bernardo Vallo de Porras, Ignacio Rodríguez. Hai un poema máis en galego, que presentou Juan Antonio Torrado ao ‘asunto sétimo’. Véxase Alonso Montero (1993).

- *Entremés ao real e feliz parto da nosa raíña*, de Salvador Francisco Roel, impreso en Santiago, 1707. Texto dramático e dialogado. Véxase Álvarez / González Seoane (2017) e Angueira (2018).
- *El Clarín de la fama y Cithara de Apolo*, Santiago, 1708. Volume que recolle os textos presentados a un certame celebrado en Ourense, todos eles en castelán salvo unha composición en galego dedicada a Nosa Señora de Reza.
- *Sagradas Flores del Parnaso*, Madrid, 1723. Volume que compila textos presentados a unha convocatoria para conmemorar unha acción piadosa dos monarcas, todos eles en castelán agás cadanseu poema en galego, en ton humilde, de Anselmo e Plácido Feijoo Montenegro, irmáns do erudito padre Benito Jerónimo Feijoo.
- Diego Cernadas e Castro, *Obras en prosa y verso*, 7 vols., Madrid, 1778-81. Entremedias das composicións en castelán do crego de Fruíme incorpóranse unha ducia de composicións e algunhas series máis de versos en galego. Véxase García Cortés (2002) e Pardo de Neyra (2002), tendo en conta as observacións de Monteagudo (2005); consúltase tamén Álvarez / González Seoane (2017).
- Manuel Pardo de Andrade (León de Parma), “Mais garrida que a rosa no seu leyto”, Madrid, 1797. Soneto xocoso de quen sería o príncipe dos xornalistas galegos, autor tamén do célebre manifesto antiinquisitorial *Rogos d’un escolar galego*, publicado en 1813, e a obra en galego de máis éxito editorial na primeira metade do século XIX. Curiosamente, o soneto de Pardo de Andrade foi imprentado no *Diario de Madrid*. Véxase Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros (eds.) (2008: 19-20).

4. O GALEGO COMO LINGUA LITERARIA. MANUSCRITOS

A produción manuscrita en galego é relativamente máis abundante cá impresa, con exemplos de textos en verso xa dos finais do século XVI, producidos en ámbito cortesán (dos condes de Lemos e don Diego das Mariñas Parragués, na Coruña, ou da corte de Fernando VI, no caso de Sarmiento), pero destinados a unha única representación ou recitado, segundo o caso. Case todos eles tiveron unha circulación escrita moi escasa, reflectida na existencia dunha única copia, que alén disto en moitos casos se mantivo de existencia ignorada ata moi recentemente. No que vén a seguir non imos referirnos ás escasas mostras de correspondencia privada en galego (ás veces máis ben portugués), aínda que son especialmente importantes as cartas relacionadas con Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar, unha figura clave no seu tempo, polo seu afán reivindicativo da galeguidade e o seu interese por coleccionar escritos en galego, o que o levou a xogar un papel moi especial, a través tanto da súa corte como da súa biblioteca (véxase sobre isto Tobío 1973 e 1991, Bartolomé Benito 2005 e Álvarez / Rodríguez Montederramo 2009).

- *Comedia de la invención de la sortija*, manuscrito de finais do século XVI custodiado na Bancroft Library (Berkeley). Trátase dunha peza de teatro cortesán representada en 1594 en Monforte de Lemos, escrita en castelán, que intercala un entremés en varias escenas, unha das cales se desenvolve en galego. Os personaxes que se expresan en galego son rústicos. Véxase Cortijo Ocaña / Zugasti (2016).
- *Diálogo de Alberte e Bieito*, manuscrito dos anos finais do século XVI ou primeiros do XVII (1594 a 1604), transmitido polo conde de Gondomar ou alguén ao seu servizo, que recolle unha peza dramática redactada totalmente en galego, pero que lamentablemente nos chegou incompleta por causas accidentais, de xeito que dos seiscentos dous versos que tiña orixinalmente soamente se poden ler centas oitenta e oito completos e uns cen máis incompletos. A peza aproxímase polo seu carácter ao entremés, con personaxes rústicos e ton burlesco. Véxase Álvarez / Rodríguez Montederramo (2002).
- *Canción galega en loor de Don Diego das Mariñas Parragués*, texto poético de carácter encomiástico composto por volta de 1594, co gallo da entrada

na Coruña do dito nobre como gobernador e Capitán Xeral do Reino. O manuscrito foi transmitido polo círculo do conde de Gondomar en dúas copias. O seu carácter ditirámico e a elevación do seu ton contrastan coas composicións burlescas que acabamos de citar e coas que mencionaremos a seguir. Véxase Álvarez / Rodríguez Montederramo (2003).

- “Polo camiño eí vén un home” ou *Saqueo de Cangas polos turcos* (século XVIII?). Canción de feitío bastante estraño que se supón que lamenta o saqueo da vila de Cangas polos turcos (feito histórico acontecido en 1617), presuntamente copiada no século XVIII por un frade de Celanova nas marxes dun foro do convento. Foi exhumada por Manuel Murguía (1881), que informa que o orixinal estaba en letra dos mediados do século XVIII. A nós parécenos un texto culto (talvez baseado nalgunha canción popular), probablemente composto no propio século XVIII por un poeta bastante inspirado e que quizais non estaba pensando no dito saqueo. Véxase Barreiro de Vázquez Varela (1885: 68-74), que foi quen relacionou o texto co saqueo de Cangas, e as observacións de Álvarez Blázquez (1959: 197-200) e de Blanco (2000: 35-36).
- *Décimas ao Apóstolo Santiago* de Martín Torrado, 1627ca. Composición humorística en defensa do padroado de Santiago, escrita co gallo da tentativa de declarar a Santa Teresa Padroeira de España. Foi preservada en dúas copias, unha delas feita en Galicia contra os finais do século XVIII, e tamén gozou de transmisión oral, pois Murguía, o seu descubridor, asegura que as oíu cantar ás portas da catedral no segundo terzo do século XIX. Véxase Mariño Paz (1999).
- *Entremés famoso de la pesca del río Miño* ou *Contenda dos labradores de Caldelas* de Gabriel Feyxó de Araújo, 1671. Breve peza dramática, dialogada en galego e nun portugués entre imitado e paródico, que constitúe unha das composicións máis interesantes da literatura deses séculos. Véxase Mariño Paz (1997), Vilavedra (1997) e González Seoane (2019).
- *Pranto da frota, por unha ninfa galega* e *Pranto da ninfa Zigalia*, de Benito Jerónimo Feijoo y Montenegro, (1702), de ton elexíaco e dabondo solemne. Véxase Álvarez / Millán Rodríguez (2016).

- *Entremés do portugués*, 1710ca. (?). Breve peza teatral, de carácter burlesco, probablemente composta polo xesuíta Luís de Losada y Prada. Véxase Pensado Tomé (1985), González Montañés (2016) e González Seoane (2019).
- *Parrafeio de mozo e moza* (1750ca.), de autor descoñecido. Véxase Álvarez (2018).
- *Coloquio en coplas galegas* de Martín Sarmiento, 1748. Célebre composición de Martín Sarmiento en mil duascenas coplas, de carácter didáctico e ton festivo, unha das pezas máis importantes deses séculos —talvez a máis importante das coñecidas ata hoxe—. Véxase Pensado Tomé (ed.) (1970), Mariño (ed.) (1995), Monteagudo (ed.) (2002), Monteagudo (2002b) e Sarmiento (2002a).
- Diego Cernadas e Castro: Ademais dos textos sinalados no apartado anterior, exhumáronse trece composicións en galego non incluídas nos sete volumes das súas *Obras*. Véxase García Cortés (2002) e Pardo de Neyra (2002), tendo en conta as observacións de Monteagudo (2005). Consúltese tamén Álvarez / Montederramo (2010) e, no presente volume, Mariño / Suárez Vázquez.
- *Cincuenta décimas contra do Diego Cernadas*. Diatriba en forma de epístola versificada, en cincuenta décimas, de feitío polémico, carácter satírico e ton humorístico, de autor descoñecido, escrito arredor de 1770. De autor descoñecido, vai dirixida contra Don Diego Cernadas e Castro, co gallo dos petitorios que este publicaba anualmente por mor de recadar bens para o culto da Virxe das Dores. Escrito descuberto e editado recentemente por Fernández Salgado (2017).
- Francisca de Isla Losada. Irmá do Padre Isla, muller erudita, ordenou queimar os seus escritos á súa morte; porén, achouse un texto dela, dirixido a Diego Cernadas e Castro e de ton familiar e humorístico, que foi exhumado por Carlos Martínez Barbeito entre os papeis de Joseph Cornide. Véxase García Cortés (2007).
- Joseph Cornide Saavedra. Autor de tres poemas en galego, un de carácter festivo e de circunstancias polo aniversario do rei Carlos III (1761), unha décima satírica do mesmo ano e un soneto culto “A Fílida”. Véxase Blázquez (1959: 307-313).

- *O romance da Urca de Santo Antón*, anónimo redactado en Ferrol, 1777. Romance de 668 versos en galego e castelán que relata feitos acontecidos no ano indicado. Composición satírica, non estivo dirixida á difusión pública, e de feito, permaneceu descoñecida ata a súa descuberta recente e edición en 2012. Véxase Mariño Paz / Sánchez Yáñez / Suárez Vázquez (2012).
- *O faraute mandón*, “Cantija que Resa un conto pasado cun señor Faraute mandon na vila de Bayona de Jalicia”, poema anónimo de carácter narrativo e ton burlesco, redactado en Baiona en 1791. Véxase Álvarez / González Seoane (2017).

5. COPIAS, TEXTOS SOSPEITOSOS, IMPOSTADOS, HÍBRIDOS E PERDIDOS

A porcentaxe de textos en galego deste período que por un ou outro concepto podemos considerar anómalos é considerablemente elevada. Algúns son copias de textos medievais: na listaxe que ofrecemos incluímos os traslados da *Crónica de Santa María de Iria*, pero poderíase engadir os traslados de documentos ou diplomáticos medievais que conteñen documentos en galego, como é o caso dos tomos do mosteiro de Melón copiados a comezos do século XVII e finais do XVIII. Por outra banda, o século XVII é o da exaltación da fantasía histórica e xenealóxica, manifestada na proliferación de documentos, crónicas e relatos medievais falsificados: un galego presuntamente antigo, forxado con ingredientes xenuínos e outros casteláns, portugueses e inventados, é empregado en ocasións para outorgar unha pátina de credibilidade a esas falsificacións, das que traemos aquí dous exemplos célebres: a *Memoria da fundación da confraría de cambeadores* e a *Historia Gótica* ou *Crónica de Don Servando* (véxase Monteagudo 1996 e Souto Cabo 2000 e 2007). Os vilancicos compostos fóra de Galicia están tamén escritos en boa parte nunha imitación bastante torpe do galego pero convencionalmente aceptada como tal, ben que tal vez inicialmente a lingua puido ser máis próxima ao galego real e irse deturpando conforme o xénero se facía convencional fóra de Galicia; en todo caso, é difícil separar o posible hibridismo inicial do producido pola transmisión dos textos nas peores condicións (Álvarez 2007). Por parte, no século XVIII aparece o rexistro escrito do castrapo, unha imitación intencionadamente caricaturesca do castelán (mal) falado polos paisanos galegos. Esa lingua fabricada e caricatural

tamén se pon en labios dos personaxes-tipo do galego no teatro castelán do século XVII e no entremés castelán e portugués do século XVIII (Caramés Martínez 1993: 177-257 e Miranda Menéndez 1994 respectivamente).

Significativamente, varios destes textos gozaron dunha circulación relativamente profusa, e non deixaron de ser coñecidos, citados e reproducidos, o que puido contribuír á fixación da imaxe do galego como idioma anticuado, caótico e híbrido, fortemente castelanizado.

- *A Crónica de Santa María de Iria*, redactada pouco antes dos mediados do século XV, e que coñecemos por unha copia interpolada que se realizou na segunda metade do mesmo século, foi recopiada e nalgúns casos acrescentada ao longo dos séculos seguintes. Así, cóstanos unha copia realizada na primeiras décadas do século XVII, que se conserva na Biblioteca Vaticana, e recentemente apareceu unha copia de comezos de 1725ca., con acrescentos en castelán. Véxase Otero Romero y Torres (2011).
- *Relazón da carta executoria e Pranto da Frouseira* (atribuída aos finais do s. XV, probablemente redactada ou refeita no século XVII). Relato da ‘traizón’ a Pedro Pardo de Cela, seguido dunha composición elexíaca á morte do Mariscal, publicada por primeira vez no *Memorial de la casa de Saavedra*, dada ao prelo por Fernando Saavedra Rivadeneyra en 1674, segundo quen nas primeiras décadas do século XVI corrían “relaciones auténticas è impressas por todo el Reino de que han quedado en el de Galicia muchas en algunas casas de los descendientes del Mariscal”. As súas características lingüísticas fan sospeitar de que se trate dunha fabricación tardía (quizais a partir dunha tradición auténtica), probablemente do século XVII.
- *Historia de Don Servando* tamén chamado *Historia Gothica* ou *Cronicón de Don Servando* (1625-35). Composta por Juan Francisco Fernandez de Boán y Araújo coa probable colaboración do seu irmán Pedro Fernández de Boán y Landecho coa intención de respaldar as súas aspiracións á fidalguía, a súa redacción primitiva aparece atribuída a un ficticio Don Servando, bispo de Ourense coetáneo do rei don Pelayo, mentres que a súa versión ao galego e acrescentamento sería obra de Pedro Seguino, bispo de Ourense que existiu realmente no século XII. O texto aínda foi amañado polo coñecido xenealoxista falsario Joseph de Pellicer y Ossau, Cronista Maior dos Reinos

de Castela e Aragón, que publicou parte del na súa obra *Memorial de la Casa y Servicios de Don Ioseph de Saavedra* (Madrid, 1647). Escrita nunha imitación torpe do galego medieval, arbitraria e inzada de castelanismos, a *Historia de Don Servando* gozou dunha extraordinaria difusión manuscrita (probablemente, foi o texto en ‘galego’ que máis circulación tivo nos séculos XVII e XVIII) e foi publicada parcialmente na *Revista de Galicia* (1850) e integramente en *Galicia. Revista Universal de este Reino*, tomo I (1861). Véxase Souto Cabo (2000 e 2007).

- *Memoria da fundación da confraría de Cambiadores* (1624-1640). Breve relato forxado nas primeiras décadas do século XVII, que relata a invención do sepulcro apostólico, talvez ampliando a narración sobre o mesmo que ofrece *Historia de Don Servando*. Aínda que xa temos noticias e citas del desde a metade do século XVII, foi publicado por primeira vez por Francisco Xavier de la Huerta y Vega no tomo II dos *Anales de el Reyno de Galicia* (Santiago, 1736) e seguidamente por Antonio de Rioboo y Seixas, *Analysis Historico-Chronologica de la primitiva ereccion, progreso y diversas reedificaciones de la Santa Iglesia de Santiago* (Santiago, 1747ca.). Véxase texto e estudo en Monteagudo (1996), consúltase tamén Souto Cabo (2000: 82-83).
- Vilancicos en templos galegos, portugueses e casteláns (séculos XVII e XVIII). A partir do século XVII púxose de moda en varias catedrais, igrexas conventuais e capelas, tanto de España (Valladolid, Zaragoza ou Toledo) coma de Portugal (Lisboa, Coimbra) compor e interpretar vilancicos durante o Nadal e outras festividades, compostos en boa parte por autores non galegos e nos que aparecían pastores e outros personaxes rústicos caracterizados como galegos (ás veces con trazos caricaturais) expresándose nun idioma estereotipado, sempre trufado de castelanismos ou lusismos, que arremedaba o galego coetáneo tal como o percibían os casteláns ou portugueses. Unha tradición paralela tamén existiu nalgunhas catedrais galegas (nomeadamente, Mondoñedo), pero delas só temos textos —escritos nun galego normal e exentos de trazos caricaturais— desde os finais do século XVIII, xusto cando o xénero de vilancicos de galegos esmorece en España e Portugal. Véxase Lapa (1930), Villanueva (1994) e un resumo en Blanco (2000: 64-66). Confírase tamén Álvarez (2007 e 2017).

- Gregorio Lobarina Feijoo: *As galegadas* (1616) e *Historia de Galicia* (1626). *As galegadas* é un cronicón composto en galego, para o que se solicitou licenza de impresión, que foi denegada, polo que probablemente o autor refixo o libro como *Historia de Galicia*, que si obtivo a dita licenza, pero que non chegou a imprimirse e actualmente se atopa en paradoiro descoñecido. O achado deste texto (ou estes dous textos) podía constituír a maior achega á historia da lingua galega nos séculos XVI e XVII. Véxase Bouza (2009 e 2013).
- *El nuevo cosáreo de las candelas. La Piligrina* (anónimo atribuído a Manuel Freire de Castrillon), 1787. Poema burlesco redactado nunha interlingua caricaturesca (do tipo de *castrapo*), que citamos unicamente a título de exemplo dos textos en galego máis ou menos híbridos ou impostados que se publicaron ou escribiron (e nalgún caso, se representaron) en Castela e Portugal, pero tamén en Galicia, ao longo do período.

En resumo, podemos concluír que a produción escrita en galego (verídico, falsificado ou intencional) durante o período se caracteriza por: a) escaseza de textos impresos, sempre en obras bi- ou trilingües en que a presenza do galego é moi minoritaria ou excepcional e a do castelán (ou, máis raramente, o latín) amplamente maioritaria; b) escasa circulación dos textos manuscritos, moitos deles preservados nunha única copia, exhumada a finais do século XIX, ao longo do XX ou incluso na presente centuria; c) a grande maioría de textos son de circunstancias e só foron comunicados nunha única e irrepitible ocasión; d) trátase pois, de iniciativas illadas, sen que exista consciencia dunha tradición literaria, nin por parte dos autores —pois non se dá diálogo entre os textos (intertextualidade)— nin por parte dos públicos, pois non se chegou a configurar un referente de fondo (un inventario canónico de textos) para os lectores; e) non se constitúe un público definido para o galego literario, se exceptuamos o caso dos vilancicos, que se dirixen precisamente a un público non galego.

Canto á imaxe da lingua que dimana destes textos, podemos concluír: f) o galego é adoito empregado como rexistro de xénero (vilancico, entremés), como unha especie de código artificial fortemente connotado como humorístico ou rústico, tinguido ben sexa de connotacións negativas, con trazos ridículos ou caricaturizantes, ben sexa de connotacións positivas, pero en todo caso ‘baixas’ (humildade, inxenuidade, enxebreza, familiaridade), moitas veces contrastando

explícita ou implicitamente con outras connotacións elevadas, de prestixio, asociadas ao castelán; g) noutros casos, un galego falsificado serve como recurso para simular antigüidade, e, significativamente, estes textos gozan dunha notable circulación, aínda que só entre o público erudito; h) o galego aparece adoito como unha lingua borrosa, híbrida e caótica, incluso en ocasións o que se escribe son modalidades convencionais máis ou menos estereotipadas para públicos non galegos, de base castelá ou portuguesa.

6. A “INVENCIÓN” ILUSTRADA DA LINGUA GALEGA. BENITO FEIJOO E MARTÍN SARMIENTO

Contra o final do período en estudo, isto é, no século XVIII, prodúcese a “invención” do galego. Co termo “invención” non queremos suxerir, de ningunha maneira, que o galego no existise previamente, que xurdise de súpeto e da nada, e moito menos que a súa existencia se deba a un capricho ou a unha fabricación —arbitraria e tramposa ou, pola contra, enxeñosa e sensata— dun particular “inventor” imaxinativo ou iluminado (Monteagudo 2016). Simplemente, queremos salienta que nas condicións de *continuum* (territorial, estilístico e sociolingüístico) do que o galego se destacou, a individuación de cada unha das linguas non foi un proceso espontáneo e natural, inscrito nunha lóxica puramente lingüística. Temos defendido e explicado noutros lugares que desde a perspectiva construtivista que adoptamos, nin o galego nin as demais linguas románicas son o resultado unicamente da deriva de fragmentación a partir do latín, senón, sobre todo, de procesos de reagrupamento impulsados e encanados polo establecemento de centros lingüísticos, ocupados por variedades elaboradas que satelizan, agrupan ao seu redor —ou, segundo a coñecida metáfora, recobren baixo o seu teito— outras variedades máis ou menos afíns (Vàrvaro 1991, Muljačić 1988, 1989, 1991). A constitución histórica da cada lingua implica o agrupamento dun conxunto de variedades baixo aquel teito e unha delimitación de fronteiras fronte a outras linguas, de regra nun proceso simbiótico coa decantación da identidade colectiva dun determinado grupo étnico. Neses procesos, o “recoñecemento” de cada unha das linguas individuais —definidas verticalmente fronte ao latín e horizontalmente fronte ás outras linguas veciñas— depende de procesos históricos complexos, en que entra en xogo unha diversidade de factores —lingüísticos e

non lingüísticos— que teñen unha importancia desigual e interactúan de xeito específico en cada caso. En todo caso, a elaboración de variedades escritas que sirvan como puntos de referencia xoga un papel fundamental, como tamén as dinámicas activadas por distintos axentes nos procesos de construción de identidades colectivas.

No caso que nos ocupa, a “invención” do galego no século XVIII foi obra iniciada por Benito Feijoo e culminada por Martín Sarmiento, aínda que non foi obra só deles, obviamente (Monteagudo 2002a). Na nosa opinión, esta invención veu posibilitada pola emancipación das *linguas vulgares* fronte ao latín, que deu pasos decisivos nos séculos XVI e XVII e culminou no século XVIII, e mais pola decantación definitiva do portugués como lingua, isto é, pola súa individuación destacándose do diasistema hispánico, inseparable do seu establecemento como lingua do Reino de Portugal e como compoñente sobranceiro dunha identidade colectiva portuguesa —aínda non nacional, que iso chegaría ao longo dos séculos XIX e comezos do XX, pero si virtualmente protonacional (Monteagudo 2017a: 137-196)—. Engádase a isto o cuestionamento dunha serie de prexuízos moi arraigados no pensamento lingüístico alto-moderno, nomeadamente a preeminencia da lingua escrita sobre a falada, e da lingua da corte sobre a do vulgo, atribuíndo sempre o carácter *corrupto* á fala popular. En resumo, Benito Feijoo chega a postular para o galego e o portugués unha matriz neolatina distinta desde a orixe da do castelán, e a Martín Sarmiento a reivindicar a dignidade do galego.

Ao noso parecer, a individuación definitiva do portugués foi un factor necesario —aínda que non suficiente— para que se producisen as “condicións de posibilidade” da individuación do galego. Ata os mediados do século XVII, as variedades románicas do centro e occidente da península ibérica eran concibidas como un conxunto (o que hoxe denominariamos un *diasistema* ou *polisistema*: a *lingua vulgar de España* ou *hespanhol*), no que destacan dúas variedades elaboradas con cadanseu centro: o *castellano* —variedade principal, por razóns tanto de poder político e social como de prestixio literario— e o *portugués* —variedade importante, pero relativamente secundaria, aínda que cun sólido prestixio (lembramos a cita de Juan de Mariana que reproducimos atrás: “Os portugueses teñen a súa particular lingua, mesturada da francesa e a italiana, gustosa para o oído e elegante”)—. É obvio que os procesos que abocan á individuación do portugués non se entenden sen os precedentes do século XVI e a primeira metade do XVII —nomea-

damente, os labores de codificación, prestixiamento e elaboración de gramáticos, letrados, escritores e tratadistas: aquilo que Joachim du Bellay chamou “defensa e ilustración da lingua” —, pero, insistimos, eses precedentes poderían vir seguidos dunha traxectoria posterior ben diferente se, por acaso, a unión dinástica se prolongase por máis tempo e Portugal non conseguise a independencia en 1640.

En todo caso, si que convén neste punto recordar que a definición ao longo do século XVI do portugués como modalidade lingüística de seu ten unha faceta que nos interesa directamente, cal é a súa “desgaleguización” —na expresión de Serafim da Silva Neto— non só no plano puramente lingüístico, senón precisamente no plano da conciencia idiomática: a autonomía, a historicidade, o cultivo e o prestixio do portugués afirmanse contra o vello parente do norte, que é percibido como unha variedade arcaizante e estancada nun ruralismo análogo ao dos dialectos setentrionais do propio portugués (Monteagudo 2017a: 182-188). A marcaxe de distancias con respecto ao galego culmina coa que podemos considerar a declaración formal de independencia do portugués en relación co galego, que formula o gramático Duarte Nunes de Lião na súa *Origem da Língua Portuguesa* (Lisboa, 1606), na célebre observación que antes citamos e sobre a que volveremos máis adiante.

6.1. O portugués emancípase da tutela castelá

Como dixemos, tres son os factores que interviñeron —os dous últimos en relación dialéctica entre si—, no proceso de individuación definitiva do portugués na segunda metade do século XVII: as condicións históricas xerais (políticas, sociais e culturais), a evolución das propias linguas —con impacto nas variedades elaboradas e na escrita—, e a consecuente crise da conciencia lingüística. No primeiro e o segundo aspectos non podemos afondar aquí, de maneira que imos limitarnos a evocalos rapidísimamente para despois deternos brevemente no terceiro, ou mellor dito, nos primordios do terceiro.

Comezaremos por referirnos á evolución lingüística e á elaboración idiomática diverxentes, non porque sexa lóxica nin cronoloxicamente previa aos outros aspectos. Tratamos máis polo miúdo deste aspecto noutros traballos: véxase sobre todo Monteagudo (2012, 2017a e 2017b). Os (sub)sistemas lingüísticos que formaban parte do diasistema hispánico centro-occidental atopábanse moi próxi-

mos —referímonos ás semellanzas propiamente lingüísticas— ata os mediados do século XVI. Isto é especialmente certo, e importante, verbo das variedades de referencia e escritas do portugués e do castelán. Pero a partir desta data comeza a producirse unha serie de revolucións que distanciarán considerablemente un do outro: primeiro, a variedade de referencia do castelán, que pasa a ter o seu centro de Toledo a Madrid, sofre unha transformación profunda na súa fonética (1560-1640ca.), que acabará afectando á escrita (1720-1750ca.); mentres que a variedade de referencia do portugués, que tiña o seu centro en Lisboa, tamén vai acumulando mutacións ao longo dos séculos XVI a XVIII, aínda que dun xeito máis gradual e lento que o castelán. O novo “centro” lingüístico do castelán bascula claramente cara ao norte, mentres que o centro lingüístico do portugués se orienta decididamente cara ao sur.

A profunda reforma ortográfica do castelán realizada pola Real Academia Española antes da metade do século XVIII conduciu a unha bifurcación moi notable da tradición gráfica, ata entón basicamente común, do castelán e o portugués. A ortografía do castelán fixada pola RAE apártase decididamente desta tradición, seguindo un criterio máis foneticista; mentres que o portugués, sen ortografía codificada, continúa coa tradición previa e dá a prioridade á orientación etimoloxista. Isto é, ata finais do século XVI, os sistemas fonolóxicos do portugués e o castelán cultos (de Lisboa e de Toledo) eran moi similares, pero a base dialectal do segundo sufriu unha brusca mutación cando o centro pasa a Madrid e a variedade setentrional se impón, mentres que o portugués padrón acentúa o seu carácter meridional; en parte como consecuencia do anterior, a representación escrita do portugués e o castelán, que era moi similar ata os comezos do século XVIII, pasa a ser notablemente diferente, e as diferenzas consolídanse coa reforma ortográfica da RAE. Na fenda que ao longo dos séculos XVI a XVIII se abre entre o castelán e o portugués atopará o seu lugar o galego.

O proceso de independencia portuguesa, que deu cabo da monarquía dual do período filipino e culminou coa secesión do Reino de Portugal —Guerra de *Restauração*, 1640-1668—, deixou unha profunda e duradeira pegada de xenreira mutua nos dous países. Na procura dos seus propios roteiros no terreo da cultura coma nos da política ou a economía, a influencia española sobre Portugal foi activamente rexeitada e decaeu severamente, o que implicou un achegamento en todas as ordes do reino novamente independente a outras potencias europeas,

nomeadamente Inglaterra e Francia. En palabras do historiador A. H. de Oliveira Marques,

[a] partir do século XVIII, Portugal deu-se conta de que o seu lugar entre as nações civilizadas do globo e a sua individualidade como nação europeia dependiam da sua reacção contra a Espanha. *Pela primeira vez na História*, e a pesar de todas as lutas e afirmações culturais do pasado, *a unidade cultural da Península Ibérica foi rompida*, e com ela a possibilidade de uma unión política viável (Marques 1984, II, 327).

Os acontecementos históricos da metade do século XVII que abocaran á separación do Reino de Portugal verbo da coroa española están na raíz dunha serie de transformacións das identidades colectivas e, consecuentemente, da conciencia lingüística —das elites e dos pobos—, de xeito que as evolucións lingüísticas diverxentes se abriron camiño con máis forza, ata gañaren centralidade e visibilidade, ao seren promovidas á modalidade elaborada. Lembramos aquí que a elaboración e a codificación lingüística constitúen unha interface moi importante entre as condicións históricas e a evolución dos sistemas lingüísticos, desde que esta está ao menos en parte dirixida pola orientación da variedade de referencia. Non queremos dicir que as mudanzas lingüísticas vaian sempre de arriba a abaixo, senón que a promoción dunha determinada innovación á condición canónica está asociada a mudanzas históricas, e por tanto é síntoma destas, e por outra banda, unha vez adquirida esa condición, convértese na referencia para o conxunto do diasistema.

Por outra banda, non se pode ignorar a fenda que a Guerra de *Restauração* creou entre Galicia e Portugal, pois a fronteira miñota foi teatro de accións bélicas e converteuse nunha área fortemente fortificada. Tomemos como exemplo ilustrativo disto o *Entremés famoso sobre a pesca no río Miño*. Esta peza dramática —orixinalmente intitulada *La contienda de los labradores de Caldelas*— é un documento de grande interese por moitos conceptos. Aquí interésanos salientar o seu valor como testemuño da conciencia lingüística galega en relación co portugués na segunda metade do século XVII. Como antes sinalamos, trátase dun manuscrito destinado á representación (probablemente, a unha única representación), non aos prelos. A breve peza consiste en parlamentos alternos (en monólogo ou diálogo) dun labrador galego e un fidalgo portugués, ambos e dous ribeiráns do Miño, con intervencións doutros personaxes. O que se escenifica é

o enfrontamento, non só verbal —nótese a *contienda* no título orixinal— entre as poboacións de ambas as ribeiras do Miño. O litixio refírese a un asunto moi concreto —dereitos de pesca— e ten un alcance puramente local, pero non deixa de ser significativo que esa obra se escriba xustamente despois da *Guerra de Restauração* portuguesa, que tivo un notable impacto na fronteira miñota e implicou unha certa mobilización das xentes dunha e outra banda (Baldomir Cabanas 2008).

Na peza dáse por suposta a mutua comprensión dos miñotos dunha e outra beira expresándose cada un na súa fala, pero o autor, Gabriel Feijoo de Arauxo, mostra coidado en caracterizar os respectivos falares mediante trazos lingüísticos de distinto tipo, incluíndo os gráficos (Ferreiro 1996). En definitiva, o *Entremés* constitúe unha excelente ilustración de dous feitos interconectados: a nivel popular as identidades colectiva galega e portuguesa estaban perfiladas unha fronte á outra, mesmo para as xentes da fronteira; ademais, a elas se asocian modalidades lingüísticas específicas, que mesmo teñen reflexo na lingua escrita (González Seoane 2019).

6.2. De Benito Feijoo a Martín Sarmiento

Na liña do que acabamos de expoñer, Lázaro Carreter sostén que o sentimento prevalente na Idade Media e que perduraría ata a metade do século XVII de que o portugués e o castelán eran modalidades dunha mesma lingua fundamental, se apagou a partir da independencia do país veciño (Lázaro 1947: 143 e 150). Unha mostra significativa do recoñecemento da independencia do portugués no ámbito erudito da Europa daquel tempo ofrécea o sabio Padre Atanasius Kircher, autor de referencia na súa época, na súa obra *Turris Babel* (1679: 131b) —con grande eco na Europa ilustrada do tempo—, ao engadilo á listaxe habitual dos tres membros da familia neolatina que por vía da regra viñan figurando nos estudos lingüísticos da época: o italiano, o francés e o español. Esta novidade serve de punto de partida a Benito Feijoo no “Corolario” do seu Discurso XV, “Paralelo de la lengua española y francesa”, un escrito publicado en 1726 que testemuña as novas condicións sociolingüísticas da Europa do tempo, co ascenso do francés a custa do latín como lingua sabia no ámbito secular (Feijoo 1784: 309-325; reproducido en Verdelho 2000: 773-789).

Apoiando a novidade proposta por Kircher, o sabio bieito sinala en primeiro lugar que o portugués se debe contar na familia romance con igualdade de dereitos aos tres idiomas devanditos. En favor desta opinión, argumenta que o portugués ten unha orixe neolatina independente do castelán, e incluso subliña a súa maior proximidade verbo da lingua-nai, que os lusitanos coidaban proba da súa menor corrupción, e, por tanto, motivo de orgullo. Feijoo rexeita a idea de corrupción, que considera unha simple metáfora, e agudamente razoa que as linguas romances non xorden dun mero proceso de descomposición do latín, senón que son resultado dunha posterior recomposición:

la corrupcion de que se habla no es propria, sino metafóricamente tal [...] aunque pueda llamarse corrupcion aquel perezoso tránsito con que la lengua original va declinando al dialecto; pero despues que este, logrando su entera formacion, esta fixado, ya no hay corrupcion, ni aun metafórica [...] podria tambien suceder que mediante la corrupcion de el primer idioma, se engendrassse otro mas copioso y mas elegante que aquel de donde trahe su origen (1784: 322).

No corpo propio do Discurso XV, Feijoo entra nunha discusión moi corrente no seu tempo, sobre cal lingua avantaxaba as outras en “propiedade, harmonía e copia”. Verbo do primeiro, sostén, “juzgo, contra el comun dictamen, que todas las Lenguas son iguales en quanto a todas aquellas voces que especificamente significan determinados objetos”. Sobre a harmonía, fai notar que a cada quen lle soa mellor a súa propia lingua ca outra estraña. En consecuencia, asegura, “los Idiomas no son asperos ou apacibles, sino a proporcion que son o familiares, o estraños. La desigualdad verdadera está en los que los hablan”. Esta negación dos antigos prexuizos, que foi a que lle permitiu a Feijoo ponderar desapaixonadamente a cuestión portugués / castelán, tamén lle despexou o camiño para deterse a considerar o galego (Sarmiento 1991).

Primeiramente, deixa asentado o punto de que castelán e portugués son “dialectos” independentes do latín: “la Lengua Lusitana, o Gallega, se debe considerar dialecto separado de la Latina, y no subdialecto o corrupcion de la Castellana”. A seguir, pasa a tratar a cuestión das relacións entre o portugués e o galego. Para el a lingua galega é “en realidad, indistinta de la Portuguesa, por ser poquissimas las voces en que discrepan y la pronunciacion de las letras en todo semejante; y assi se entienden perfectamente los individuos de ambas Naciones sin alguna

instruccion antecedente”. Seguindo a doutrina máis corrente do seu tempo, estima que a fragmentación do latín se debeu á mestura coas linguas xermánicas introducidas á fin do Imperio Romano (“corrompiendose poco a poco la Lengua Romana en España, por la mezcla de las Naciones Septentrionales, fue degenerando en particulares dialectos”); en consecuencia sitúa a orixe común do galego e o portugués no período suevo (“haviendo estado las dos Naciones separadas de todas las demas provincias, debaxo de la dominacion de unos mismos Reyes [...] consiguientemente al continuo y reciproco comercio de Portugueses y Gallegos [...] era preciso que en ambas se formasse un mismo Dialecto”) e sostén que o idioma común se formou en Galicia, que considera “nación dominante” naquel período, e de alí pasou despois a Portugal (sobre isto véxase Lázaro 1947: 146).

Entre as reaccións que suscitou a obra de Feijoo imos chamar a atención sobre dúas que ilustran moi ben a loita entre as vellas concepcións sobre a linguas e as novas, debate que constituíu o contexto para a (re)emerxencia do galego. No seu *Discurso Philológico Crítico* (1727), Ernesto Frayer (pseudónimo do autor portugués Martinho de Mendonça de Pina e de Proença Homem), rebate a opinión de Feijoo a respecto das relacións entre o galego e o portugués, outorgando a primacía ao segundo en base a criterios sociolingüísticos, tales como que os idiomas “se perfeccionan por los elegantes y cultos oradores, por los discretos y elevados poetas y por los exactos y fecundos historiadores” (Verdelho 2000, que reproduce o texto nas páxinas 791-806). Segundo o autor “se sufre mal el paralelo de las dos Lenguas, Portuguesa y Gallega, y peor anteponer la vltima, que es la misma pretension que querer preferir el jergón que en sus chozas usaron los pastores del Latio al idioma elocuente que en el Senado Capitolino hablaron los Cónsules y Emperadores romanos”.

Na mesma liña se manifestaron outros autores que lle negaban ao galego a condición de lingua “porque no había en ella escritos algunos”. Así, o erudito Gregorio Mayans y Siscar nos seus *Orígenes del Español* (1737) “dejando ahora de disputar cuál viene de cuál” refírese ao “portugués, en el qual comprehendo el gallego, considerando aquél como principal porque tiene libros i dominio aparte”, sen deixar de sinalar que “las lenguas portuguesa i castellana son dialectos mui conformes entre sí”, ata o punto de que “el portugués, aunque es dialecto distinto del castellano, es tan conforme a él que, si uno abre un libro portugués sin saber lo que es, suele suceder leer algunas cláusulas creyendo que es castella-

no” (Mayáns 1984: 353). Como se ve, para estes autores o criterio que decidía a individualidade dunha lingua eran criterios políticos e sociolingüísticos (o uso escrito) moito máis ca os propiamente lingüísticos.

Pola contra, Martín Sarmiento sae en defensa do seu mestre e paisano Feijoo na *Demonstración Crítico-Apologetica del Theatro Crítico Universal*, publicada en 1732, refugando enerxicamente a crenza tradicional da superioridade da lingua escrita sobre a falada, e, consecuentemente, desbotando como inadmisíbel o criterio do cultivo literario como o decisivo para clasificar unha variedade como lingua ou como dialecto. A argumentación é impecable.

Por modo de Corolario intenta el P[adre] M[aestro] desterrar otros dos errores. Primero, de los que juzgan ser la Lengua Portuguesa Dialecto de la Castellana. Segundo, de los que piensan que el Idioma Gallego es dimanado del Portugués [...]. El Padre Bluteau³ habla de las dos Lenguas, Portuguesa y Castellana, como de *dos hermanas*, no como de madre è hija. Esta es la realidad; como asimismo que la Gallega, Castellana y Portuguesa son tres hermanas è hijas todas tres de la Latina. Averiguar qual de las tres es más antigua no se puede hacer sin exponerse a la censura. En concurrencia de Portuguesa y Gallega son fuertissimas las razones que pone el P. M. para prueba de que jamás la Gallega pudo dimanar de la Portuguesa. Añadiò que en caso de haver dimanado una de otra, es más verisimil que la Portuguesa sea extension de la Gallega. Los que se admiraren de esta afirmativa demonstraràn en su misma admiracion que confunden la mayor extension de una Lengua dominante con la mayor antigüedad de una Lengua dominada. [...] Lo que à mi me parece es que, como dice el P. M., la Lengua Gallega jamàs dimanò de la Portuguesa y, como lo podrá probar el cotejo, jamàs dimanò de la Castellana.

Acuérdome que entre la multitud de Papelones que salieron contra el *Theatro*, saliò un Anonymo que queria hacer creer que no era Lengua la Gallega, porque no havia en ella Escritos algunos. El Anonymo confundì la Lengua con la Pluma [...]. Retrocediendo seis siglos no havia cosa escrita en Castellano: Luego no havia Lengua Castellana entones? En la América no se escribía cosa alguna: Luego no havia Lengua alguna en la América quando la descubrieron los Europeos? (Sarmiento 1751: 189-190).

³ Coidamos que o lugar en que Rafael Bluteau (1638-1734) trata do parentesco entre o portugués e o castelán é no *Coloquio* entre as dúas linguas que coloca ao final do volume 8 do seu *Vocabulario Vocabulario portuguez e latino* (8 vols., 1712-21; máis dous volumes de suplemento, 1727-28).

Asociada á revolucionaria valorización da fala sobre a escrita, outra importantísima novidade que viría a transformar a consciencia lingüística, abrindo paso ao recoñecemento —á individuación, ou, como dixemos antes, á invención— do galego, foi a valorización por parte dun sector do pensamento ilustrado —no noso caso, de Feijoo e Sarmiento— da “elocuencia natural”, a lingua falada polo común do pobo. Esta revalorización era solidaria coa derogación dos prexuízos asociados a una visión estritamente prescriptivista da lingua, que outorgaba a primacía do “bo falar” cortesán e fixaba a súa atención nos usos formais, en particular na retórica elevada⁴:

El Ilustrísimo Feijoo habla como escribe. Pocos negarán que el estilo de sus obras sea discreto, pulido, claro y elegante. Y con todo eso, jamás se crio en la Corte ni necesitó de ella para poseerle. No obstante, él mismo refiere *cuan superior era el gozo que tenía oyendo hablar en gallego a un pobre rústico arriero* que conducía el vino al Colegio de Lárez, Benedictino, junto a Pontevedra. Era allí Lector de Artes el Ilustrísimo Pañelles, que murió obispo de Mallorca, y era Pasante el Ilustrísimo Feijoo. Habían gustado tanto los dos de tener coloquios con el dicho rústico gallego, que habían concordado de avisarse uno a otro cuando viniese el arriero, para bajar los dos a oírle hablar y conversar con él. No era la dulzura del idioma gallego quien los embelesaba, sino *la natural elocuencia*. Aquel gallego rústico no sabía escribir ni aun leer. Había nacido en unas fragosas montañas. Jamás había visto Corte. Sólo sabía hablar el idioma nativo. No obstante, era *tan naturalmente discreto y elegante*, que en sus discursos embelesaba a los Ilustrísimos [*a cursiva é nosa*].

Foi esta actitude subversiva a que apuxou a Sarmiento a impugnar violentamente a observación —por outra banda agudísima e fundamentalmente atinada— de Duarte Nunes de Leão, que xa citamos atrás, sobre a “vantaxe” do portugués sobre o galego como consecuencia do apoio dunha corte real propia, centro de cultivo e elaboración da lingua. Despois de referirse ao rústico dotado de *elocuencia natural*, Sarmiento argumenta contra a afirmación do gramático portugués:

⁴ O escrito que contén esta cita e as seguintes, *Origen de la voz gallega* Mixiriqueiro, está inédito. Unha versión ao galego das partes máis relevantes pode verse en Sarmiento (2002b: 259-269). Os textos citados aquí están nas páxinas 260 e 265-267 desta edición.

Luego, esa pasmarotada de Corte y Oficina es un papasal para querer alucinar a los que no han vivido en la Corte. La elegancia no consiste en las voces, sino en los conceptos. No consiste en la lengua, sino en el entendimiento. La copia de voces no se ha de regular por la multitud de las superfluas, exóticas y sexquipedales, sino por las más propias y más expresivas y, sobre todo, que sean nativas. Ni los Reyes, ni el clima de las Cortes, ni las galas, ni las modas, ni los muchos caudales, nada de eso da entendimiento. Este sólo le da Dios, y lo reparte por cortes, cortijos, villas, aldeas y lugares. Sin un entendimiento perspicaz y natural, son papeles mojados todos esos escritos que miran a pulir la lengua y a introducir en ella una elegancia servil.

Dixemos antes que Martín Sarmiento culminou a invención do galego, iniciada por Benito Feijoo. Feijoo abriulle os ollos a Sarmiento, pero o invento do galego non sería posible sen o orixinal, innovador, oceánico, abraiante programa de investigación erudita que conduciu a frei Martín ao descubrimento do galego escrito nos séculos XIII a XV e ao estudo do galego falado do seu propio tempo, que recolleu mediante inquéritos directos sobre o terreo. A invención do galego moderno foi posible grazas a que Sarmiento conseguiu ensamblar os seus coñecementos sobre a evolución diacrónica do latín cara ás linguas romances (o que hoxe chamaríamos *gramática histórica*), co seu interese desprexuízado sobre a lingua e o saber —a cultura— do pobo galego, co que se identificou de xeito radical e apaixonado (Monteagudo 2000a). Do desvelamento da *historicidade* do galego pasouse así á vindicación da súa *autonomía* (Stewart 1968), de xeito que a súa reflexión culminou na proclamación da *lingüicidade* do galego fronte ao castelán —o galego non é dialecto do castelán, senón do latín— e asemade fronte ao portugués —o galego non é dialecto do portugués, senón o seu pai:

Duarte Nunez de Lião, portugués, escribiu un *Compendio de las Crónicas portuguesas*, una *Geografía de Portugal*, otro de *Ortografía Portuguesa* y otro con este título: *Origem da Lingoa Portuguesa*. Este título es parecido al que tendría un libro disparatado *Origen de la lengua andaluza*, y en el cual no se hiciese mención de que era derivada del idioma castellano. Origen de la lengua portuguesa, sin mencionar que es derivada del dialecto gallego, es una fábula, una quimera, una necedad monstruosa y una baladronada y un desvarío.

Unha proclamación que, finalmente, o abocou a elaborar un programa reivindicativo de dignificación, promoción, fixación e cultivo do galego.

En definitiva, insistimos en que Sarmiento é o *inventor* da lingua galega, tomando a palabra no senso xa explicado antes: unha *invención* non é necesariamente unha ficción, un artefacto sen base real, senón que pode ser un descubrimento, ben dunha entidade preexistente que estaba oculta e que o inventor conseguiría *atopar*, ou ben dunha entidade que xa existía en estado latente —isto é, que a xente ignoraba ou que só intuía en confuso— e que no acto de ser desvelada é reformulada e resignificada polo *inventor*. Sen dúbida, o galego existía en estado práctico, pero era borrosamente concibido como unha especie de dialecto; Sarmiento foi o primeiro descubridor consciente da literatura e da escrita medieval en galego, o primeiro que forxou un discurso sobre a *decadencia* deste, que se queixou amargamente da prostración do idioma do país, que achacou esta ao dominio castelán, o primeiro que o vindicou como unha *lingua* que tiña unha historia propia e unha feitura de seu, asociándoo a un pobo que el tamén recoñeceu e que considerou dotado dunha identidade propia, o primeiro, en fin, que formulou un programa de dignificación e cultivo para un idioma que el proclamou merecente de recoñecemento, digno dun status sociocultural que lle era negado. Funda así un relato que, enriquecido e elaborado desde o Rexurdimento pola tradición galeguista, vai chegar ata os nosos días.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AASLEFF, Hans (1975): «The Eighteenth Century, including Leibniz», en Thomas A. Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics*, vol. 13. The Hague / Paris: Mouton, 383-479.
- ALLEGUE AGUETE, Pilar (1993): *A filosofía ilustrada de Fr. Martín Sarmiento*. Vigo: Xerais.
- ALONSO MONTERO, Xesús (1993): *Estudio literario das Festas Minervais compostelanas de 1697*. Santiago de Compostela: Universidade.
- ÁLVAREZ, Rosario (2007): «Autenticidade, imitación e parodia na lingua dos vilancicos en galego do século XVII», en Helena GONZÁLEZ FERNÁNDEZ / María Xesús LAMA LÓPEZ (eds.), *Actas do VII Congreso Internacional AIEG: Mulleres en Galicia. Galicia e os outros pobos da Península*. Sada: Edicións do Castro / AIEG / Filoloxía Galega (Universitat de Barcelona), 703-719. <<https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/2944801.pdf>>.
- ÁLVAREZ, Rosario (2017): «A lingua galega no espello. Edición e estudo de seis vilancicos cantados fóra de Galicia antes de 1650», *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos* 20, 25-39. <<https://doi.org/10.5209/MADR.56219>>.
- ÁLVAREZ, Rosario (2018): «Galanteo de mozo e moza, romance en lingua galega (séc. XVIII). Edición e estudo», *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos* 21, 15-31. <<https://doi.org/10.5209/MADR.62591>>.
- ÁLVAREZ, Rosario / Ernesto GONZÁLEZ SEOANE (eds.) (2017): *Gondomar. Corpus dixital de textos galegos da Idade Moderna*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <<http://ilg.usc.gal/gondomar/>>.
- ÁLVAREZ, Rosario / Francisco MILLÁN RODRÍGUEZ (2016): «O “Pranto da frota, por unha ninfa galega” (c. 1702). Tradición manuscrita, autoría, edición e estudo», *Cuadernos de Estudios del Siglo XVIII* 26, 233-270. <<https://doi.org/10.17811/cesxviii.26.2016.233-270>>.
- ÁLVAREZ, Rosario / Xosé Luís RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO (2002): «O *Diálogo de Alberte e Bieito*: dramaturxia, elites letradas e escrita en galego a fins do século XVI», *Boletín da Real Academia Galega* 363, 241-311.
- ÁLVAREZ, Rosario / Xosé Luís RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO (2003): «Escrita poética en galego a fins do século XVI: a *Canción galega en loor de Don Diego das Mariñas Parragués*», *Boletín da Real Academia Galega* 364, 249-305.
- ÁLVAREZ, Rosario / Xosé Luís RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO (2009): «As “Cosas portuguesas” na Biblioteca do conde de Gondomar: política e lusofilia», *Boletín da Real Academia Galega* 370, 79-115.
- ÁLVAREZ, Rosario / Xosé Luís RODRÍGUEZ MONTEDERRAMO (2010): «Un novo testemuño da glosa a “Adán non pudo pecar”, do cura de Fruíme», *Boletín da Real Academia Galega* 371, 309-332.
- ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, Xosé María (1959): *Escolma de Poesía Galega. Vol. II. A poesía dos séculos XIV a XIX (1354-1830)*. Vigo: Galaxia.
- ANGUEIRA, Anxo (2018): «O *entremés gallego* (ca. 1708-1712): unha descuberta extraordinaria», *A Tribe de Ouro* 108, 139-156.
- AUROUX, Sylvain (1988): «Modèles de l'Âge Classique pour la mobilité linguistique», en A. JOLY (ed.), *La Linguistique Génétique. Histoire et Théories*. Lille: Presses Universitaires de Lille.
- BAGGIONI, Daniel (1997): *Langues et nations en Europe*. Paris: Payot & Rivages.
- BALDOMIR CABANAS, Xohán Xabier (2008): «Lectura d'A *contenda dos labradores de Caldelas* en relación cos feitos históricos que nela se reflecten», *Murguía. Revista Galega de Historia* 15/16, 75-89.

- BARREIRO DE VÁZQUEZ VARELA, Bernardo (1885): *Brujos y astrólogos de la Inquisicion de Galicia y el famoso Libro de San Criprianillo*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- BARTOLOMÉ BENITO, Fernando (2005): *Don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar. El Maquiavelo español*. Gijón: Trea.
- BLAIR, Ann (1996): «La persistance du latin comme langue de science à la fin de la Renaissance (1550-1635)», en Roger CHARTIER / Pietro CORSI (eds.), *Sciences et langues en Europe*. Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, 21-42.
- BLANCO, Domingo (2000): «Manifestacións literarias e literatura popular entre os séculos XVI e XVIII», en *Galicia. Literatura. Tomo XXXI. Os séculos escuros. O século XIX*. A Coruña: Hércules de Ediciones, 25-75.
- BOUZA, Fernando (2009): «Dar Galicia y el gallego a la imprenta. *As Galegadas y A História de Galicia* de Lobarinas Feijoo, la Verdadera descripción de Ojea y algunas iniciativas historiográficas de la primera mitad del siglo XVII», *Obradoiro de Historia Moderna* 18, 9-44.
- BOUZA, Fernando (2013): «Escrita, imprentas e bibliotecas na cultura moderna», *Grial* 197, 52-61.
- BURKE, Peter (2004): *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press. <<https://doi.org/10.1017/CBO9780511617362>>.
- CARAMÉS MARTÍNEZ, Xesús (1993): *A imaxe de Galicia e os galegos na literatura castelá*. Vigo: Galaxia.
- CHACÓN CALVAR, Rafael (1978): «Diglosia e historia», *Grial* 66, 442-453.
- CORTIJO OCAÑA, Antonio / Miguel ZUGASTI (2016): *Adiciones al corpus dramático español del siglo XVI. La Comedia de la invención de la sortija, partes I y II* (Monforte de Lemos, 1594). Pamplona: Eunsia. <<https://doi.org/10.15581/008.32.3.680-701>>.
- EISENSTEIN, Elizabeth L (1983): *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- El Clarín de la fama y Cithara de Apolo*. Santiago: Antonio de Aldemunde, 1708.
- El nuevo cosáreo de las candelas. La Piligrina*. Santiago de Compostela: Ignacio Aguayo, 1787. <<http://hdl.handle.net/10347/9190>>.
- FEIJÓO Y MONTENEGRO, Benito Gerónimo (1784): *Teatro Crítico Universal, o Discursos varios en todo genero de materias para desengaño de errores comunes. Tomo Primero*. Pamplona: Benito Cosculluela.
- FERNÁNDEZ SALGADO, Xosé A. (2017): *Cincuenta décimas contra don Diego Zernadas. Edición e estudo dun novo texto en galego do século XVIII*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- FERREIRO, Manuel (1996): «O portugués como ficción dramática. A fronteira lingüística no entremés “A contenda dos labradores de Caldelas” (1671)», en Juan M. CARRASCO GONZÁLEZ / Antonio VIUDAS CAMARASA (eds.), en *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera (Cáceres, 1 al 3 de diciembre de 1994). Vol. II*. Cáceres: Universidad de Extremadura, 9-32.
- FEYXÓ DE ARAÚJO, Gabriel (1671): *Entremés famoso de la pesca del río Miño ou Contenda dos labradores de Caldelas*. Véxase MARIÑO PAZ (1997).
- Fiestas Minervales y aclamacion perpetua de las Musas á la inmortal memoria de el Ilustrissimo y Exceletissimo Señor D. Alonso de Fonseca*. Santiago: Antonio Frayz, 1697.
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón (ed.) (1996): *Os séculos escuros e a Ilustración galega. Antoloxía*. A Coruña: Asociación Socio-Pedagóxica Galega.
- GARCÍA CORTÉS, Carlos (2002): *O cura de Fruíme Diego Antonio Cernadas e Castro (1702-1777)*. Santiago de Compostela: Instituto Teolóxico Compostelano.

- GARCÍA CORTÉS, Carlos (2007): *María Francisca de Isla Losada (1734-1808). Una conexión literaria en la Compostela de la Ilustración*. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas.
- GOMEZ TONEL, Joan (1612): *Relacion de las Exequias que hizo la Real Audiencia del Reyno de Galicia á la Magestad de la Reyna D. Margarita de Austria*. Santiago: Juan Pacheco.
- GONZÁLEZ MONTAÑÉS, Julio I. (2016): «El *Entremés del portugués*, pieza teatral jesuítica en gallego del siglo XVIII. Noticia del manuscrito, edición y estudio», *Taller de TeatrEsco*. Universitat de València. <http://parnaseo.uv.es/Ars/teatresco/Taller/Entremes_del_portugues.pdf>.
- GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto (2019): «Estereotipos e iconización nas representacións do portugués en textos galegos da Idade Moderna», en Ernestina CARRILHO / Ana Maria MARTINS / Sandra PEREIRA / João Paulo SILVESTRE (orgs.), *Estudos Linguísticos e Filológicos Oferecidos a Ivo Castro*. Lisboa: Centro de Linguística da Universidade de Lisboa, 736-766.
- HUERTA Y VEGA, Francisco Xavier de la (1736): *Anales de el Reyno de Galicia*, 2 tomos. Santiago: Andrés Fraiz.
- KIRCHER, Athanasius (1679): *Turris Babel sive archontologia*. Amstelodami. <<http://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/ECHOdocuView?start=111&viewMode=images&ws=3&mode=imagepath&url=/mpiwg/online/permanent/library/95FWC948/pageimg&pn=113>>.
- KLOSS, Heinz (1986): «On some terminological problems in interlingual sociolinguistics», *International Journal of the Sociology of Language* 57, 91-106. <<https://doi.org/10.1515/ijsl.1986.57.91>>.
- LAPA, Manuel Rodrigues (1930): *A tradição do vilancico galego nos séculos XVII e XVIII*. Lisboa: Seara Nova.
- LÁZARO CARRETER, Fernando (1947): «Los orígenes de las lenguas gallega y portuguesa, según Feijoo y sus polemistas», *Revista de Filología Española* 31, 140-54.
- LÁZARO CARRETER, Fernando (1985): *Las ideas lingüísticas en España en el siglo XVIII*. Barcelona: Crítica.
- LÖRINCZI ANGIONI, Marianella (1981): «Appunto per una macrostoria delle lingue scritte nell'Europa moderna», *Quaderni Sardi di Storia* 3, 131-156.
- MARIANA, Juan de (1831): *Historia General de España, tomo 1*. Barcelona: Francisco Oliva.
- MARIÑO PAZ, Ramón (ed.) (1995): Fr. Martin Sarmiento, *Coloquio de vinteatro galegos rústicos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- MARIÑO PAZ, Ramón (1997): «Edición do *Entremés famoso sobre a pesca do río Miño* (1671)», *Ensaio. Revista de teatro de Galicia e do norte de Portugal* 1.
- MARIÑO PAZ, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- MARIÑO PAZ, Ramón (1999): «As Coplas ó Apóstolo Santiago de Martín Torrado (ca. 1627): edición e estudio lingüístico», en Xosé Luís COUCEIRO (ed.), *Homenaxe ó profesor Camilo Flores. Vol. II*. Santiago de Compostela: Universidade, 481-503.
- MARIÑO PAZ, Ramón (2012): «Estudio lingüístico», en Ramón MARIÑO PAZ / Margarita SÁNCHEZ YÁÑEZ / Damián SUÁREZ VÁZQUEZ, *O romance da urca de Santo Antón (1777)*. [A Coruña:] Fundación Barrié, 123-70.
- MARIÑO PAZ, Ramón / Xosé Ramón BARREIRO FERNÁNDEZ / Rosa ANEIROs (eds.) (2008): *Papés da emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- MARIÑO PAZ, Ramón / Margarita SÁNCHEZ YÁÑEZ / Damián SUÁREZ VÁZQUEZ (2012): *O romance da urca de Santo Antón (1777)*. [A Coruña:] Fundación Barrié.
- MARQUES, António H. de Oliveira (1984): *História de Portugal*, 3 vols. Lisboa: Palas.
- MAURE RIVAS, Xulián (1996): «Estudio de gramática en Tui (Testemuños dunha represión lingüística)», *A Trabe de Ouro* 27, 99-109.

- MAYANS I SISCAR, Gregorio (1984): *Obras Completas. II. Literatura*. Valencia: Ayuntamiento de Oliva / Diputación Provincial.
- MIRANDA MENÉNDEZ, Fernanda (1994): «A estilização do galego no teatro português do século XVIII», en Ramón LORENZO (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas. Vol. VI*. A Coruña: Fundación Barrié, 449-55.
- MONTEAGUDO, Henrique (1996): «Noticia dun texto prosístico en galego do século XVII: ‘Memoria da fundación da Confraría de Cambeadores’», en Ramón LORENZO / Rosario ÁLVAREZ (ed.), *Homenaxe á Profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Santiago de Compostela: Universidade, 351-76.
- MONTEAGUDO, Henrique (2002a): «Antigüidade e nobreza, pureza e harmonía da lingua galega. Estudio introductorio», en Martín SARMIENTO, *Sobre a lingua galega. Antoloxía*. Vigo: Galaxia, 19-86.
- MONTEAGUDO, Henrique (2002b): «O Coloquio en mil duascentas coplas galegas e o seu Comento: notas para unha revisión», en *Congreso Martín Sarmiento*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 11-34.
- MONTEAGUDO, Henrique (2002c): «Martín Sarmiento, precursor da gramática histórica e fundador da lingüística galega», en Xosé Carlos VALLE PÉREZ / M.ª Angela COMESAÑA MARTÍNEZ (eds.), *Frei Martín Sarmiento (1695-1772). Exposición conmemorativa do Día das Letras Galegas*. Pontevedra: Museo de Pontevedra, 175-188.
- MONTEAGUDO, Henrique (2005): «A xeneralización do uso do grafema <x> para a consoante /f/ na escrita galega. Notas sobre a súa orixe», en Ana I. BOULLÓN AGRELO / Xosé L. COUCEIRO PÉREZ / Francisco FERNÁNDEZ REI, *As tebras alumadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*. Santiago de Compostela: Universidade, 405-21.
- MONTEAGUDO, Henrique (2012): «Galego, portugués e brasileiro no tempo. Achegas para unha diacronía comparada», en Xoán C. LAGARES / H. MONTEAGUDO (orgs.), *Galego e portugués brasileiro. História, variação e mudança*. Rio de Janeiro: Editora da Universidade Federal Fluminense, 37-104.
- MONTEAGUDO, Henrique (2016): «A invención dos séculos escuros», en Isidro DUBERT (ed.), *Historia das historias de Galicia*. Vigo: Xerais, 149-179.
- MONTEAGUDO, Henrique (2017a): *Historia social da lingua galega. Idioma, sociedade e cultura a través do tempo*. Vigo: Galaxia.
- MONTEAGUDO, Henrique (2017b): «A lingua no tempo, os tempos da lingua. O galego, entre o castelán e o portugués», en Marta NEGRO ROMERO / Rosario ÁLVAREZ / Eduardo MOSCOSO MATO (eds.), *Gallécia. Estudos de lingüística portuguesa e galega*. Santiago de Compostela: Universidade, 17-60. <<http://dx.doi.org/10.15304/cc.2017.1080.33>>.
- MOREIRA, Miguel (2015): «Desenhar a linha: a fronteira luso-galega do Alto Minho na cartografia militar portuguesa dos séculos XVII-XIX», *Revista de Historiografia* 23, 47-65.
- MULJAČIĆ, Žarko (1988): «Émergence et genèse des langues romanes», en Dieter KREMER (ed.), *Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes. Vol. 5*, Tübingen: Max Niemeyer, 186-193.
- MULJAČIĆ, Žarko (1989): «Hanno i singoli diasistemi romanzi ‘emanato’ le ‘loro’ lingua standard (como di solito si legge) o hanno invece le lingue standard romanze determinato in larga misura a posteriori i ‘loro’ dialetti?», in Fabio FORESTI / Elena RIZZI / Paola BENEDINI (eds.), *L’italiano tra le lingue romanze. Atti del XX Congresso Internazionale di studi*. Roma: Bulzoni, 9-25.
- MULJAČIĆ, Žarko (1991): «L’approccio relativistico», *Rivista Italiana di Dialettologia* 15, 183-190.
- NUNEZ DE LIÃO, Duarte (1606): *Origem da lingoa Portuguesa*. Lisboa: Pedro Crasbeeck.

- OTERO ROMERO Y TORRES, Pedro (2011): *Historia da Santa Igrexa de Iria*. Vigo: Universidade.
- PARDO DE NEYRA, Xulio (2002): *O labor lírico do ilustrado cura de Fruíme. Textos galegos de Zernadas y Castro*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- PANTIN, Isabelle (1996): «Latin et langues vernaculaires dans la littérature scientifique européenne au début de l'époque moderne (1550-1635)», en Roger CHARTIER / Pietro CORSI (eds.), *Sciences et langues en Europe*. Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, 43-58.
- PENSADO TOMÉ, José Luis (ed.) (1970): Fray Martín Sarmiento, *Colección de voces y frases gallegas*. Salamanca: Universidad.
- PENSADO TOMÉ, José Luis (1985): «El entremés del portugués», en José Luís PENSADO TOMÉ, *El gallego, Galicia y los gallegos a través de los tiempos*. A Coruña: La Voz de Galicia, 301-305.
- PENSADO TOMÉ, José Luis (1989): «O galego no século da Ilustración», *Grial* 102, 183-189.
- RÉAU, Louis (1961): *La Europa francesa en el Siglo de las Luces*. México: Unión Tipográfica Editorial Hispano Americana.
- SAAVEDRA, Pegerto (2016): «Os feudais entre dúas rebelións: a dos Irmandiños e a das Comunidades», en Isidro DUBERT (ed.), *Historia das historias de Galicia*. Vigo: Xerais, 181-210.
- SAAVEDRA, Pegerto (2018): «A Reforma protestante e a modernidade», *Grial* 218, 12-37.
- SAAVEDRA Vázquez, María del Carmen (2016): «A realidade política de Galicia nos Séculos Escuros», en Isidro DUBERT (ed.), *Historia das historias de Galicia*. Vigo: Xerais, 211-240.
- SÁEZ GONZÁLEZ, Manuela (2018): «Diego García Rengifo, ¿autor de *La comedia de la invención de la sortija*?», *Atalanta* 6/2: 163-178.
- Sagradas Flores del Parnaso*. Madrid: Juan Ariztia, 1723.
- SARMIENTO, Martín (1751): *Demonstración Crítico-Apológica de el Theatro Crítico Universal*, 2 vols. Madrid: Francisco del Hierro [3.ª impresión].
- SARMIENTO, Martín (1759): *Origen de la voz gallega* Mixiriqueiro. En Martín Sarmiento (2002), 259-269.
- SARMIENTO, Martín (2002a): *Coloquio en mil duascentas coplas galegas. Facsímile do orixinal autógrafo*. Edición de Henrique Monteagudo. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- SARMIENTO, Martín (2002b): *Sobre a lingua galega. Antoloxía*. Edición de Henrique Monteagudo. Vigo: Galaxia.
- SARMIENTO, Ramón (1991): «La tradición filológica del gallego-portugués (1500-1700)», *Revista de Lengua y Literatura Catalana, Gallega y Vasca* 1, 73-85. <<https://doi.org/10.5944/rllcgv.vol.1.1991.5680>>.
- SOUTO CABO, José António (2000): «As falsificacións literarias do século XVII», en *Galicia. Literatura. Tomo XXXI. Os séculos escuros. O século XIX*. A Coruña: Hércules de Ediciones, 77-85.
- SOUTO CABO, José António (2007): *A história de Don Servando*. Santiago de Compostela: Edicións do Castro.
- STEWART, William (1968): «A sociolinguistic typology for describing national multilingualism», en Joshua A. FISHMAN (ed.), *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton, 531-545. <<https://doi.org/10.1515/9783110805376.531>>.
- Tobío, Lois (1973): «Gondomar e o galego», *Grial* 40, 133-44.
- Tobío, Lois (1991): *Catro ensaios sobre o conde de Gondomar*. Ourense: Patronato Otero Pedrayo.
- VÁRVARO, Alberto (1991): «Latin and Romance: fragmentation or restructuring?», en Roger WRIGHT (ed.), *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*. London / New York: Routledge, 44-51.
- VÁSQUEZ CUESTA, Pilar (1988): *A Língua e a Cultura Portuguesas no Tempo dos Filipes*. Mem Martins: Publicações Europa-América.

- VERDELHO, Telmo (2000): «Uma polémica sobre “la lengua lusitana ò gallega”, no século XVIII», en José L. RODRÍGUEZ (ed.), *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero. Vol. II*. Santiago de Compostela: Universidade, 759-806.
- VILAVEDRA, Dolores (1997): «O *Entremés famoso*... ¿Elo ou illó?», *Ensaio. Revista de teatro de Galicia e do norte de Portugal* 1.
- VILLANUEVA, Carlos (1994): *Los villancicos gallegos*. [A Coruña:] Fundación “Pedro Barrié de la Maza”.